

ОЛЕКСАНДР КІРДАН

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АНАЛІЗ СИСТЕМНИХ ПРОБЛЕМ, ЩО
СТРИМУЮТЬ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

Анотація. У статті досліджено теоретичні основи, стан та проблеми, що стримують розвиток агропромислового сектору економіки України. Виявлено та проаналізовано системні проблеми, що пов'язані з законодавством та неврегульованими земельними відносинами, які негативно впливають на формування ефективної економіки.

Ключові слова: аграрний сектор, реформування ринку землі, корпоративні та індивідуальні господарства, сільськогосподарське виробництво, інвестування, концентрація земель.

**INVESTIGATIONS AND ANALYSIS OF THE SYSTEMIC PROBLEMS,
WHICH RESTRAIN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE**

Annotation. In the article it was investigated the theoretical principles and problems, which restrain the development of agricultural sector of the Ukrainian economy. Systemic problems connected with legislation and not regulated land relations, which influence negatively on the formation of effective economy were determined and analyzed.

Key words: agrarian sector, reformation of the land market, corporative and individual enterprises, agricultural production, investment, concentration of the lands.

Постановка проблеми. Міжнародні прогнози розвитку сільськогосподарського виробництва передбачають зростання світового агропродовольчого попиту, збереження динаміки підвищення світових цін та ускладнення ситуації на агроринку. Як відомо, аграрний сектор забезпечує продовольчу безпеку, формує валовий внутрішній продукт та фонд споживання населення. Проте, слід зазначити, що впродовж тривалого періоду економічно розвиненими країнами, як основними світовими експортерами агропродовольчої продукції, фактично вичерпані можливості суттєвого нарощування масштабів сільськогосподарського виробництва. Саме тому, з нашого погляду, доцільним є дослідження теоретичних засад та практичних

кроків щодо вирішення продовольчої проблеми, яка потребує вирішення ряду системних проблем, що стримують розвиток сільського господарства України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблем, пов'язаних з реформуванням аграрного сектору економіки України, є предметом досліджень та аналізу в працях вітчизняних учених, зокрема, В. Андрійчука, А. Гайдуцького, С. Дем'яненко, М. Зубця, М. Малік, В.Юрчишина. Серед останніх і найбільш резонансних досліджень проблем оновлення та розвитку сільського господарства, слід виділити публікації Е. Дегодюка [1], А. Малієнка [2], М. Мельника [3], І. Прокопи [4], В. Чопенка [5], та інших. Однак, віддаючи належне результатам досліджень та їх ролі у вирішенні проблем динамічного та збалансованого розвитку сільського господарства, все ж необхідно зазначити, що теоретичне обґрунтування та аналіз системних проблем на сьогодні є найменш вивченими; недостатньо розв'язані питання законодавства у сфері земельних відносин; фрагментарно досліджено специфіку інвестування для створення реального підґрунтя збільшення обсягів сільськогосподарського і продовольчого виробництва.

Виділення невирішеної проблеми. Неврегульованість земельних відносин, протиріччя в законодавстві створюють проблеми формування агропромислового сектору як найбільш потужної галузі економіки України.

Реформування ринку землі в Україні є нагальною потребою для подальшого розвитку сектору. Земля знаходиться поза ринковими відносинами, відповідно банківське кредитування ускладнюється тому, що право оренди не є предметом застави. Залучення інвестицій у ринкових умовах для підприємств аграрного сектору є одним з головних чинників розвитку, проте інвестори реагують на невизначеність у підході до права власності на землю і певну не прогнозованість змін в законодавстві.

Мета статті. Метою статті є дослідження теоретичних основ, стану та проблем, що стримують розвиток агропромислового сектору економіки України; виявлення та аналіз системних проблем, що пов'язані з законодавством та неврегульованими земельними відносинами.

Виклад основного матеріалу. Сільське господарство – одна з головних галузей матеріального виробництва, що має важливе значення для постачання продовольства для населення та сировини для промисловості. У світі спостерігається безперервний приріст сільськогосподарського виробництва, але це стосується, перш за все, економічно розвинених країн. У державах, що розвиваються, сільське господарство не в змозі прогодувати власне населення. Це пояснюється тим, що через низку соціально-політичних факторів науково-технічна революція поки ще слабо вплинула на сільське господарство економічно малорозвинених країн.

Нині перед Україною постає найважливіше завдання – визначити низку системних заходів щодо переведення національного агропродовольчого комплексу на шлях розвитку та збільшення обсягу сільськогосподарського і продовольчого виробництва, максимальної реалізації потенціалу АПК, адже за рівнем продовольчого забезпечення населення нашої країни суттєво відстає від рівня споживання у країнах ЄС за рядом життєво необхідних продуктів, наближаючись до мінімальних норм (Табл. 1).

Таблиця 1

Рівень продовольчого забезпечення населення України,
кг на 1 особу у рік [6]

	М'ясо	Молоко	Яйця	Овочі та баштанні	Цукор
Споживання у ЄС	87	420	240	220	33
Споживання в Україні	50,6	214	260	129	40,9
Мінімальні норми	52	314	231	105	32

Якщо простежити стан агропромислового сектору за останні двадцять років, то слід зазначити, що у 1991-1999 роках виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося в 2,1 раза, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах – в 3,4 раза. Такий спад виробництва став загрозливим для гарантування продовольчої безпеки країни.

В умовах зниження платоспроможності населення калорійність середньодобового споживання в розрахунку на одну особу зменшилася в 1999 році на 29 відсотків (порівняно з 1990 роком) і становила 2565 ккал, наблизившись до міжнародного критерію з порогу бідності (2500 ккал). Споживання основних протеїновмісних продуктів (м'яса та риби) при цьому зменшилося в 2-2,4 рази, вітаміновмісних продуктів (плодів, ягід і винограду) – в 2,1 рази.

Певна стабілізація і нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у 2000-2006 роках дали змогу підвищити рівень споживання основних продуктів харчування на душу населення, однак він залишається значно нижчим не лише від раціональних, але і від мінімальних норм.

Звісно, деякі проблеми в аграрному секторі зумовлені особливостями сільськогосподарського виробництва, де основним фактором виробництва є земля, та системними інноваційними впровадженнями в аграрну сферу наукових досягнень. З нашого погляду, інноваційний розвиток АПК передбачає упровадження досягнень науково-технічної революції у сільському господарстві та полягає у комплексній механізації усіх галузей сільськогосподарського виробництва, у хімізації сільського господарства, у застосуванні найновіших досягнень аграрної та біологічної науки. Активне впровадження інноваційних підходів допомагає одержати великий економічний ефект при менших витратах праці та енергії. Уміле застосування мінеральних добрив, своєчасна та якісна машинна обробка землі, висока якість сортів рослин та порід тварин, засобів їх захисту, упровадження нових технологій вирощування дозволяють багаторазово підвищити комерційний ефект. Отже, інноваційна діяльність аграрних підприємств має стати пріоритетом їх розвитку.

Економічний розвиток світового сільського господарства відбувається на підставі агропромислової інтеграції, тобто об'єднання безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції з підприємствами, що переробляють цю продукцію, а також з виробниками сільськогосподарських

машин, мінеральних добрив, отрутохімікатів, з заготівельниками, транспортними, збутовими фірмами. У ряді економічно розвинених країн традиційно склалися, з нашого погляду, прогресивні та доцільні до використання в Україні напрями оптимізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва: корпоративні та індивідуальні господарства, агрохолдинги, технологічні парки, кластери тощо. Однак, найважливіше, за нашими спостереженнями, питання полягає у площині не стільки сліпого копіювання, скільки врахування характерних для регіонів України видів економічної діяльності, можливості створення спеціалізованих виробництв та ін.

Разом з тим, перехід АПК до ринкової економіки вимагає створення єдиної системи різноманітних форм господарювання, здатної викликати у робітників сільського господарства інтерес до високопродуктивної праці. Від вибору ефективних форм господарювання залежить успіх організації сільського господарського виробництва.

Проведене нами теоретичне дослідження змісту програм реформ та розвитку сільського господарства України, дає змогу констатувати, що вони спрямовані на пошуки і підтримку оптимального співіснування господарств різних форм власності і розмірів, кожне з яких в конкретних природно-кліматичних умовах має свої переваги і засоби ефективного функціонування [7].

Сільське господарство є однією з пріоритетних галузей національної економіки. Розвиток сільськогосподарської галузі сприяє підвищенню матеріального добробуту населення, зміцненню економічної та продовольчої безпеки держави, зростанню її експортного потенціалу. Водночас, сільськогосподарський сектор виробництва – один з найбільш ризикових секторів економіки, оскільки на його розвиток великий вплив має дія природних факторів та біологічних чинників.

За попередніми розрахунками Держстату України, у 2011р. частка сільського господарства (включаючи мисливство та лісове господарство) у

загальному обсязі валової доданої вартості всіх галузей економіки склала 9,6% (у 2010р. – 8,7%) [8].

Агропромисловий комплекс України дає 95% продовольчих ресурсів, і за рахунок його продукції формується більше двох третин фонду народного споживання. Аграрний сектор (сільське господарство, харчова і переробна промисловість) забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність країни, формує 17 відсотків валового внутрішнього продукту та близько 60 відсотків фонду споживання населення. Крім того, аграрний сектор є одним з основних бюджетоутворювальних секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8-9 відсотків, а також займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту.

Сільське господарство сприяє розвитку інших галузей, які постачають засоби виробництва та споживають продукцію сільського господарства як сировину, а також надають транспортні, торговельні та інші послуги. Особлива роль аграрного сектору в соціально-економічному житті країни зумовлюється унікальним поєднанням сприятливих природно-кліматичних умов та геостратегічним положенням, спроможністю України зайняти вагоме місце на міжнародному продовольчому ринку.

Сільськогосподарська діяльність провадиться майже на всій території країни. У сільській місцевості проживає третина загальної кількості населення. У галузі зайнято 4 млн. осіб із числа сільського населення. Однак ситуація, що склалася в галузі на даний час, не дає змоги подолати всі негативні явища.

Найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Середньорічна заробітна плата в сільському господарстві найнижча серед галузей економіки.

Загрозливих темпі набирає зниження демографічно-відтворювального і трудового потенціалу села. Рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 13,7 до 9,4 осіб, рівень смертності

підвищився з 14,4 до 20,5 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення в 1,4 раза.

Особливе занепокоєння, з нашого погляду, викликає проблема активізації міграційних процесів, особливо серед сільської молоді, що на сьогодні є основною причиною деградації українських сіл. Сільські населені пункти поступово обезлюднюються та припиняють своє функціонування. Так, в Україні поселенська мережа за 1991-2009 рр. скоротилася на 358 населених пунктів.

Знизився рівень зайнятості сільського населення. Лише за 2001-2006 роки чисельність осіб, зайнятих у сільському господарстві, зменшилася на 7 відсотків, а в несільськогосподарській сфері – у 2,7 раза.

Загрозливих масштабів набула деіндустріалізація сільського господарства. Основний капітал галузі зменшився за 1996-2005 роки в 1,7 раза, а в сільськогосподарських підприємствах – у три рази. При цьому частка сільського господарства в основному капіталі економіки зменшилася з 24 до 6 відсотків.

Рівень забезпечення сільського господарства тракторами, комбайнами та іншою технікою становить 45-50 відсотків потреби. Понад 90 відсотків технічних засобів потребують негайної заміни внаслідок їх зношеності.

У 2011р. на території країни виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 56 тис. аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, з яких 73,9% становлять фермерські господарства, 13,8% господарські товариства, 7,4% – приватні підприємства, 1,6% – виробничі кооперативи, 0,6% – державні підприємства, 2,7% – підприємства інших форм господарювання. У цих підприємствах зосереджено 21,6 млн. га сільськогосподарських угідь. Господарськими товариствами використовувалося 49,6% цих угідь, фермерськими господарствами – 20,1%, приватними підприємствами – 15,8%, виробничими кооперативами – 4,1%, державними підприємствами – 2,5%, підприємствами інших форм господарювання – 7,9%. Із загальної кількості підприємств 48 тис. мають сільськогосподарські угіддя. З них 68,3% підприємств мають площу до 100 га,

14,9% – від 100 до 500 га, 5,4% – від 500 до 1000 га, 5,3% – від 1000 до 2000 га, 6,1% – понад 2000 га. Середній розмір підприємства з урахуванням фермерських господарств становить 384 га, без урахування фермерських господарств 1176 га сільськогосподарських угідь [8].

На 1 листопада 2011р. налічувалось майже 41 тис. фермерських господарств, у власності та користуванні яких знаходилося 4,3 млн. га сільгоспугідь, з них 4,2 млн. га ріллі. Середній розмір фермерських наділів у 2011р. проти 2010р. збільшився на 2,8 га і становив 106,1 га, у тому числі 103,1 га ріллі (на 1 січня 2011р. – 100,2 га). Площі земель фермерів розширюються як шляхом укрупнення самих господарств, так і оренди земельних часток (паїв). Орендовані землі фермерських господарств станом на 1 листопада 2011р. склали 80,8% загальної площі землі, яка є в їх користуванні.

У 2011р. середньооблікова кількість найманих працівників на підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб, що займались сільським господарством та наданням пов'язаних з ним послуг, становила 560,8 тис. осіб.

Проте склалася парадоксальна ситуація, коли українське законодавство та неврегульовані земельні відносини вже протягом багатьох років створюють серйозні перепони для розвитку потенційно найбільш сильного сектору економіки.

Земля сьогодні знаходиться поза ринковими відносинами, таким чином її власники фактично не можуть отримати кредити чи інвестиції для її ефективного використання. Банківське кредитування ускладнюється тим, що законодавчо право оренди землі не може бути предметом застави, а інвестори насторожено реагують на невизначеність держави у підході до права власності на землю та непрогнозованість подальших змін у законодавстві щодо цього питання. Як наслідок – катастрофічна недоінвестованість галузі. Її потенціал залишається нерозкритим.

Сучасні дослідження доводять, що потенціальні можливості сільського господарства України значно перевищують досягнуті показники виробництва

зерна (у 2 рази), біопалива (до 10млн. тон умов. одиниць), м'яса (у 5 разів) та молока (у 3 рази) [7; 9].

У ринкових умовах господарювання для підприємств аграрного сектору економіки України одним із головних чинників розвитку виробництва є залучення інвестиційних і інноваційних ресурсів. У 2011р. суб'єктами господарювання за рахунок усіх джерел фінансування у сільське господарство, мисливство, лісове господарство вкладено 18,2 млрд. грн. інвестицій в основний капітал, що на 32,0% більше, ніж у 2010р. Питома вага інвестицій у зазначені види економічної діяльності становить 7,7% від загальнодержавного обсягу інвестицій в основний капітал (у 2010р. – 7,2%). За рахунок коштів державного бюджету освоєно 317 млн. грн., що становить 1,7% інвестицій в основний капітал у цей вид діяльності. Слід зазначити, що вагому частку інвестицій у сільське господарство, мисливство, лісове господарство освоєно у рослинництві (71,0%).

Між тим, у розвиток підприємств сільського господарства, мисливства, лісового господарства станом на 31 грудня 2011р. вкладено 813,4 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій (наростаючим підсумком з початку інвестування), що становить 1,6% загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну.

Одним із основних факторів розвитку аграрного сектору є земля. Площа сільськогосподарських угідь, які використовувались у сільськогосподарському виробництві, на початок 2012р. становила 37,1 млн. га (61% території України), з яких 31 млн. га – площа ріллі. Ми обстоюємо думку, що реформування ринку землі в Україні є нагальною потребою для подальшого розвитку сектору. Україна має унікальний стратегічний ресурс – чорноземи, що є основним засобом виробництва сільськогосподарської продукції. Саме завдяки цьому ресурсу компанії аграрного сектору в Україні динамічно розвиваються та вже стали помітними гравцями на міжнародних ринках. Для прикладу, сьогодні українські виробники за обсягами експорту соняшникової олії займають перше місце у світі, займаючи понад 50% світового ринку.

Загалом під дією ринкових чинників в Україні склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, в якій корпоративні та індивідуальні господарства мають свої ніші. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, маловигідні та трудомісткі – картоплю, овочі, плоди, молоко тощо. Вони зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку.

Важливо зауважити й те, що обидва сектори виробників сільськогосподарської продукції неоднорідні за складом, розмірами і динамікою змін. Особливо помітні зміни в корпоративному секторі, де після 2004 року відбувається великомасштабна концентрація землекористування. Вона виявляється як у нарощуванні площ орендованих земель, так і у створенні швидкими темпами нових агрохолдингів, вертикально та горизонтально інтегрованих структур, до складу яких входять не лише аграрні формування, а також переробні підприємства, елеватори, транспортні і торговельні організації, наукові установи тощо. Земельні масиви таких структур досягають десятків і сотень тисяч гектарів, ними монополізуються вигоди від міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством. Більшість із них використовують ІРО з метою залучення фінансових ресурсів для подальшого розвитку та розширення, а також можливість реєстрації материнської компанії в офшорній зоні з метою оптимізації фінансових потоків.

У 2011 році, за різними оцінками, в Україні функціонувало 75 агрохолдингів, розмір їх консолідованих земельних банків становив близько 6 млн. га, або 16% загальної площі сільгоспугідь, які перебувають у власності й користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян. За прогнозами, до 2015-2016 років агрохолдинги планують зростання землекористування ще на 2–3 млн. га. Найбільше сільськогосподарських земель – понад половина – контролюється холдингами в Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях. У десятих областях у Центрі, на Заході і Сході ця частка коливається від чверті до половини, у семи областях і АР

Крим становить від 10 до 25% і тільки у трьох областях – Закарпатській, Одеській і Запорізькій – менш як 10%.

Найбільші за розмірами землекористування агрохолдинги (від 400 до 600 тис. га) розміщують своє виробництво у найпривабливіших для сільського господарства регіонах – Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Сумській і Чернігівській областях; від 200 до 400 тис. га – у Черкаській, Харківській, Тернопільській, Донецькій і Житомирській областях.

Характерною особливістю господарювання агрохолдингів є неповний обробіток контрольованих земель, що свідчить про накопичення земельних активів з метою подальшого перепродажу, а не агровиробництва. Так, за даними Eavex Capital, зібрана площа в 2010 році становила у ТОВ «Лендком» 39 тис. га (52,7% від загальної), у ПрАТ «Сільськогосподарська виробнича фірма «Агротон» – 127 тис. га (84,1%), у ПАТ «Дакор-Вест» – 82 тис. га (77,4%), у ТОВ «НВФ «Сінтал-Д» – 87 тис. га (86,1 %) тощо.

В індивідуальному секторі поступово зміцнюються позиції фермерських господарств – частка вироблюваної ними продукції сільського господарства у загальній її вартості збільшилася від 1,7% у 2000 році до 5,0% у 2010-му. Проте нині індивідуальний сектор представлений в основному господарствами населення (понад 9 млн. сільських і міських домогосподарств, що мають у користуванні земельні ділянки, у тому числі 4,5 млн. особистих селянських господарств), яким належить 55% валового виробництва галузі.

Серед господарств населення посилюється розшарування за обсягом використовуваних ресурсів і характером діяльності: за рахунок зменшення прошарку сільських домогосподарств проміжного (споживчо-товарного) типу зростають частки господарств: 1) які виробляють продукцію лише для продовольчого самозабезпечення; 2) виробництво яких набуває переважно товарного спрямування, досягаючи світових критеріїв відповідності фермерським господарствам (у США, наприклад, ним є щорічний продаж продукції на суму понад 1 тис. дол.). У 2010 році 18% вітчизняних сільських домогосподарств продали сільськогосподарської продукції на суму, еквівалентну 1 тис. дол. США і більше за обмінним курсом гривні, і понад 30%

господарств – еквівалентну цьому обсягу за паритетом купівельної спроможності.

Результати дослідження. Сучасна система аграрного виробництва в Україні є результатом пристосування сільськогосподарської галузі до реальних умов функціонування квазіринкової економіки України у ході несистемних реформ. У цьому результаті поєдналися, з одного боку, прагнення аграрної еліти і власників капіталу позааграрного походження до максимізації прибутку від їхнього аграрного бізнесу, а з іншого – потреби продовольчого самозабезпечення громадян і виживання села, яке охопила суцільна бідність, спричинена перерозподілом ресурсів у процесі аграрної реформи. Ситуація погіршується дискримінаційним для села розподілом доходів від сільськогосподарської діяльності та спробами запровадження купівлі-продажу землі. В той час як економічне зростання в аграрному секторі виноситься в політичні пріоритети, заходи соціального включення селян і розвитку економіки сільських громад нехтуються. Різке погіршення людського капіталу, відсутність раціональної трудової мотивації, значна поляризація доходів і соціальна диференціація стали бар'єрами на шляху до формування відповідального господаря і власника в сільському господарстві.

Висновки та пропозиції. Вважаємо, що визначальною проблемою для України, яка породжує системні проблеми, є відсутність чітких стратегічних та тактичних пріоритетів розвитку галузей АПК. Проблема формування стратегічних та тактичних напрямів реформування агропродовольчого сектору економіки надто об'ємна і наводить на думку, що вона не може обмежуватись лише науковим аналізом міжнародних стандартів та поглядів вітчизняних і зарубіжних науковців та сліпим копіюванням неадаптованих механізмів. Критично оцінюючи нинішній стан розвитку сільського господарства, наголошуємо на потребі невідкладної розробки та впровадження державних заходів щодо виведення аграрного сектору економіки з кризової ситуації на основі інтенсифікації суспільного виробництва. З цією метою окремої уваги в дослідженні системних проблем, що стримують розвиток агропромислового сектору економіки України, потребують питання, пов'язані з законодавством та

неврегульованими земельними відносинами, діяльністю корпоративних та індивідуальних господарств, сільськогосподарським виробництвом, інвестуванням та концентрацією земель.

Література

1. Дегодюк Е. Земельні реформи потрібні, але які? – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/zemelni_reformi_potribni,_ale_yaki-90023.html. – Загол. з екрану
2. Малієнко А. Завершення аграрної реформи, ринок землі – інші аспекти – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/zavershennya_agrarnoyi_reformi,_rinok_zemli__inshi_aspekti-90487.html. – Загол. з екрану
3. Мельник М. Вплив земельної реформи на агросектор – Режим доступу : http://наш-сайт.in.ua/publ/ekonomichni_novini/vpliv_zemelnoji_reformi_na_agrosektor. – Загол. з екрану
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1390 (1390-2011-п) від 28.12.2011) – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п>. – Загол. з екрану
5. Прокопа І. Яка модель агросектору необхідна Україні? / І. Прокопа, О. Бородіна – Режим доступу : // http://dt.ua/ECONOMICS/yaka_model_agrosektoru__neobhidna_ukrayini-102318.html. – Загол. з екрану
6. Сільське господарство України у 2011 році – Держстат України – Режим доступу : http://agroua.net/news/news_38766.html. – Загол. з екрану
7. Чопенко В. Финансовые семена – Режим доступу : http://zn.ua/ECONOMICS/finansovye_semena-103133.html. – Загол. з екрану
8. Системні проблеми, що стримують розвиток сільського господарства – Режим доступу : http://www.bleyzerfoundation.org/wp-content/uploads/2012/02/L.Kozachenko_presentation_16_02_2012.pdf. – Загол. з екрану
9. Програми реформ та розвитку сільського господарства України – Режим доступу : <http://do.gendocs.ru/docs/index-25770.html>. – Загол. з екрану